

Kiss Ágnes
Finomhangolás

20. SZÁZAD

6.

Sorozatszerkesztő:
Bárdi Nándor, Gidó Attila, Jakabffy Tamás

KISS ÁGNES

Finomhangolás

*Koordináció és kontroll
a szovjet típusú cenzúra-rendszerekben.
Romániai példák
(1949–1989)*

Erdélyi Múzeum-Egyesület • Kriterion Könyvkiadó
Kolozsvár

A könyv megjelenését támogatta:

MTA Domus Hungarica
Scientiarum et Artium Ösztöndíj Alapítvány

A sorozatborítót Matei László tervezte.

A fedőlapon felhasznált dokumentumfotó:

Hajdú Győző főszerkesztő az Igaz Szó 25. évfordulóján (1978) köszönti a marosvásárhelyi ünneplésre meghívottakat. Balról jobbra: Hegedűs László (a Szocialista Művelődési és Nevelési Tanács államtitkára), George Macovescu (a Román Írószövetség elnöke), Székely János író, Nicolae Vereş (az RKP Maros megyei pártbizottságának első titkára), Traian Iancu (az írószövetség igazgatója), Ana Blandiana költő, félig takarásban: Tudor Balteş (Vatra-szerkesztő), Domokos Géza (Kriterion-igazgató és az írószövetség akkori alelnöke), Romulus Guga (Vatra-főszerkesztő), a kép jobb szélén Rácz Győző (a Korunk főszerkesztő-helyettese). Bach Lóránd fotója. Forrás: Azopan Fotóarchívum.

© Kiss Ágnes, 2022
Kriterion Könyvkiadó

w.w.w.kriterion.ro

A könyv szerkesztője: Jakobffy Tamás

Nyomdai előkészítés: Virág Péter

Alak: 16×24 cm

A megjelenés éve: 2021?, 2022?

Kiadói ívek száma: 15,25

Nyomdai ívek száma: 12,75

Készült a

BEVEZETÉS

Hogy ki mit tudhat, ki mit mondhat és milyen feltételek mellett teheti, egyaránt foglalkoztatja a hatalmon levőket és az alávetetteket, a társadalomtudományok művelőit és a laikusokat, az újságírókat és a közösségi média felhasználóit, felnőtteket és gyerekeket – különféle élethelyzetekben tehát mindenki szembesül valamilyen formában a cenzúra kérdéskörével. És, tegyük hozzá, majdnem mindenki ellenzenvet kelt a pusztá gondolata is. Ha az államszocialista rendszerek cenzúráját emeljük ki az „intézmény” tengersok megnyilvánulási formája közül, akkor megint egy olyan témára bukkanunk, amelyről mifelénk elég világos elképzelése van jóformán mindenkinek, és sokan fel tudnak idézni legalább egy témába vágó tragi(komi)kus történetet.

A szakirodalom által is gazdagon dokumentált cenzúratörténet fő pillérei a következők: az államszocialista rendszerek cenzúrája *homályosan megfogalmazott szabályokon* alapult, ami lehetőséget biztosított a hatalom gyakorlóinak az önkényeskedésre, beavatkozásokra. A cenzúra működését *több, szigorúan központosított intézményi struktúra* biztosította, amelyek behálózták a kulturális termelés valamennyi területét, többszintes szűrőként rostálva az információkat. Az alkotás folyamatát az öncenzúra, illetve *a hatalommal folytatott idegőrlő viaskodások* kísérték, és bár szép számmal könyvelhetett el sikereket is a szerzői oldal, többnyire a cenzúra győzött, és a pusztítás felmérése a mai napig tart.

Ez a könyv más oldalról világítja meg a cenzúra történetét.¹ Nem felülről mutatja be az intézményi berendezkedést, hanem alulról, a mindennapi gyakorlatok szintjén. A célja az, hogy feltárja a cenzúra finommechanikáját, azaz a belső szervezeti megoldásokat és informális gyakorlatokat, amelyek hozzájárultak a rendszer sikeres működéséhez. A cenzúra sikeressége ugyanis nem annyira egyértelmű, magától értetődő, mint amennyire első látásra tűnik. Ha például a normavilágosság és az eredményes cenzúrapolitika közötti kapcsolatot kezdjük el feszegetni, előbb-utóbb adja magát a kérdés: *honnan tudta a cenzor*, mi „mehet” és mi nem, ha a követendő normák homá-

1 A könyvben ismertetett alapkutatót a szerző a doktori dolgozata megírásához végezte. A dolgozatot 2014-ben védte meg *Censorship between Ambiguity and Effectiveness: Rules, Trust and Informal Practices in Romania (1949–1989)* címmel a budapesti Közép-európai Egyetem (Central European University) Politikatudományok szakán. Időközben a dolgozat néhány része napvilágot látott: *Formal Coordination and Control Mechanisms within the Censors' Office in Romania (1949–1965)*; *Informális gyakorlatok a romániai kommunista cenzúrárendszerben*; *Censorship revisited*; *Towards a Descriptive Typology of Informal Institutions and Practices*. Ez a könyv a jelzett szövegek átszerkesztett, kiegészített változatát tartalmazza.

lyosan voltak megfogalmazva? Ebben a könyvben tehát arra biztatom az olvasót, hogy e kevésbé megszokott perspektívából szemléljük a történéseket: a cenzúra normáinak zavaros megfogalmazását ne csupán beavatkozási lehetőségként, hanem adminisztrációs kihívásként is értelmezzük. Ne a cenzúrafolyamat kimenetére, a megcsonkított kulturális életre fókuszáljunk, inkább kövessük a cenzúrában érintettek mindennapi tevékenységeit, a szervezeti koordinációs és kontrollmechanizmusokat és az aktorok közötti kapcsolatokat és interakciókat. És végül vegyük alaposabban fontolóra a jó viszonyokat és együttműködési formákat is a kultúra termelői és ellenőrei között, amelyekre bőven akad ugyan dokumentált példa, de mindeddig senki nem vonta be komolyan a cenzúra egyenletébe.

Ezzel az újszerű megközelítéssel Románia esetét vettem alaposan szemügyre, de a vizsgálat különböző szakaszaiban utánanézttem más, szovjet típusú cenzúrarendszert alkalmazó államok formális és informális cenzúragyakorlatainak is. A romániai cenzúrahivatal helyi munkacsoportjainak tanulmányozása alapján jól körvonalazódik, hogy a cenzúrapolitika megvalósítását és a homályos előírásokkal kapcsolatos feladatköri bizonytalanság csökkentését a szervezeti eszközök egész tárháza támogatta. Magyarán: sokféle úton-módon érkezett információ a helyi cenzorokhoz arra vonatkozólag, hogy milyen tartalmakat kell kiszűrni, és a szervezeten belül sokféle módon ellenőrizték is a feladatok végrehajtását. Noha a cenzorok nem minden eszközt használtak fel az elvárásoknak megfelelően, a szervezeti berendezkedésről elmondható, hogy alkalmas volt a bizonytalanságok által megtestesített kihívások kezelésére. Ami pedig az informális kapcsolatokat és gyakorlatokat illeti, a domináns szakmai és közéleti narratívával szemben arra a következtetésre jutottam, hogy az amúgy is megfelelően kitervelt formális berendezkedés működését a jó személyes kapcsolatok olajozták. Az ellenőrök és az ellenőrzöttek közötti jó viszony tehát nemcsak a cenzúra kereteinek tágítására adott lehetőséget – a cenzorokkal való összekacsintás vagy az ismeretségi szálak húzogatása révén –, hanem olyan gyakorlatok rutinizálódását is lehetővé tette, amelyek kiegészítették vagy helyettesítették a formális cenzúra folyamatát, és nem ritkán éppenséggel úgy támogatták a rendszer működését, hogy megsértették a munkahelyi szabályokat. Ilyen gyakorlat volt a cenzúrázással kapcsolatos információk és mendemondák terjesztése, a baráti javaslatok, a stratégiai lépések közös latolgatása, az ellenőrök magánúton való felkeresése, a cenzúrázással kapcsolatos bizalmas információk kiszivárogtatása, általában véve tehát azok a tevékenységek, amelyek a cenzúra kereteit informális módon jelölték ki és erősítették meg. Ezek a mechanizmusok tagadhatatlanul hozzájárultak a cenzúra céljainak megvalósításához – és nem is kis mértékben. A hatást természetesen lehetetlen pontosan megmérni, de a forráskezelés módja és a könyvben idézett esetleírások talán kellően „sűrűk” ahhoz, hogy az olvasó meggyőződjék a jelenség elterjedtségéről mind a jó kapcsolatokról, mind az informális gyakorlatokról tekintetben.

A könyv hat fejezetből áll. Az *első* fejezet a kutatás kiindulópontjait járja körül, a normavilágosság kérdését a cenzúra esetében, és ennek a problematikának az elméleti és gyakorlati vonatkozásait. Ugyanez a fejezet összefoglalja a szakirodalom mindeddig megfogalmazott válaszait is arra a kérdésre: mi is eredményezte a szovjet típusú cenzúra sikerességét? A *második* fejezet azokat az elméleti támpontokat rögzíti, amelyekhez viszonyítva a cenzúra rendszerében alkalmazott koordinációs és kontrollmechanizmusok alkalmassága felmérhető, illetve irányadóként szolgálnak a kutatásban a cenzúra rendszerében működő informális kapcsolatok és mindennapi gyakorlatok felfedéséhez, értelmezéséhez és szisztematikus bemutatásához. A *harmadik* fejezet a vizsgálat intézményelemző és etnográfiai szálait, valamint az ezeknek megfelelő kutatási eszközöket mutatja be, indokolja az esetválasztás logikáját és az eseten belüli súlypontok kiválasztását. Ugyanitt mutatom be a kutatásban felhasznált hivatalos és magánjellegű forrásokat. A *negyedik* és az *ötödik* fejezet külön-külön ismerteti a romániai formális berendezkedést és a sajtóigazgatósági² mindennapokat, valamint az informális kapcsolatokat és gyakorlatokat, amelyekben a szerkesztők, intézményvezetők, szerzők, állami hivatalnokok és párthivatalnokok vettek részt. Az utolsó, *hatodik* fejezet összegzi a kutatás eredményeit, fő következtetéseit.

2 A mindközönségesen Sajtóigazgatóságként ismert intézmény volt Romániában az állami cenzúrahivatal 1949 és 1977 között.

TARTALOM

BEVEZETÉS.....	5
1. KÉRDÉSEK ÉS VÁLASZKÍSÉRLETEK.....	8
1.1. A cenzúranormák értelmezhetősége: politikai lehetőség és adminisztratív kihívás	8
1.2. Cenzúra az értelmezhetőség és eredményesség között: kutatási kérdések.....	14
1.3. Írások a szovjet típusú cenzúráról	18
1.3.1. Források, módszerek, narratívák.....	18
1.3.2. A cenzúra sikerességének magyarázatai.....	22
2. A SIKERES SZERVEZETI MŰKÖDÉS ALAPJAI	35
2.1. A strukturális kontingencia megközelítése	36
2.2. Feladatköri bizonytalanság – a cenzúra kritikus kontingenciája	38
2.3. Koordináció és kontroll a feladatköri bizonytalanságok esetén	43
2.4. A szervezeti teljesítmény informális bemenetei	49
2.5. Az informális intézmények és gyakorlatok típusai	53
2.6. Összegzés	60
3. MÓDSZEREK ÉS FORRÁSOK	62
3.1. Módszertan és kutatási módszerek	62
3.2. Esetválasztás.....	66
3.3. Források.....	67
4. FORMÁLIS KOORDINÁCIÓS ÉS KONTROLLMECHANIZMUSOK	
A ROMÁNIAI CENZÚRARENDSZERBEN.....	77
4.1. A romániai államszocialista cenzúra működtetői és korszakai.....	77
4.1.1. Működtetők.....	78
4.1.2. Korszakok.....	89
4.2. A „két cenzúrendszer”: cenzúra 1977 előtt és után	95
4.2.1. Az átszervezés folyamata.....	96
4.2.2. „Házon belüli” cenzorok	103
4.2.3. Összefoglalás helyett: változások és folyamatosságok	109
4.3. Koordinációs és kontrollmechanizmusok a Sajtófigazgatóság keretében (1949–1977).....	112

4.3.1. A Sajtófigazgatóság feladatai	112
4.3.2. A helyi megbízottak koordinációja és ellenőrzése	117
4.3.3. Mindennapok a cenzúrahivatalban: koordináció és kontroll a gyakorlatban	139
4.4. Összefoglalás	145
5. INFORMÁLIS KAPCSOLATOK ÉS GYAKORLATOK	
A CENZÚRARENDszerben.....	149
5.1. „Jó főszerkesztő”, „jó véleményezés”, „jó cenzor”	151
5.2. Informális kapcsolatok és információcsere.....	161
5.3. Informális gyakorlattípusok.....	168
5.3.1. Versengő (szubverzív) informális gyakorlatok. A cenzúra határainak feszítése	168
5.3.2. Kiegészítő (komplementer) és elhajló (deviáns) informális gyakorlatok. A cenzúra normáinak beteljesítése	172
5.4. Következtetések	177
6. EREDMÉNYESSÉGRE HANGOLVA. ÖSSZEGZÉS.....	179
IRODALOMJEGYZÉK.....	183
Szakirodalom.....	183
Memoárirodalom, naplók, interjúk.....	194
Levéltári/kézirattári források.....	199
Sajtó	200
Jogi normák	201
Adatbázisok, lexikonok, forráskiadványok	201